

Jihād in Surah al-Şaff in Light of the Exegetical Thought of Martyr Imam Khamenei (May God Have Mercy upon Him) and a Critique of Orientalist Views

Seyed Hamed Alizadeh Mousavi

1. Corresponding Author, Assistant Professor, Academy of Islamic Science and Culture, Qom, Iran; ha.mousavi@isca.ac.ir

Article Info

Article type:
Research Article

Article history:
Received:
10 March 2026
Received in revised form:
5 April 2026
Accepted:
26 April 2026
Available online:
5 May 2026

Keywords:
Surah al-Şaff,
Jihād,
Imam Khamenei,
Orientalism,
Bunyān Marsūş,
Civilizational
Exegesis,
Epistemological
Critique.

ABSTRACT

Objective: The concept of *Jihād* is one of the main focal points of challenge between Islamic thought and Orientalist studies. Due to its Medinan nature and focus on striving order-building, Surah *As-Saff* provides a coherent ground for elucidating the comprehensive model of *Jihād*. The objective of this research is to extract the model of *Jihād* in Surah *As-Saff* based on the exegetical thought of Imam Khamenei and to critically confront Orientalist approaches in this regard.

Methodology: To achieve these objectives and precisely analyze the views, this research has been conducted using a descriptive-analytical method along with a comparative-critical approach.

Results: The findings indicate that in Imam Khamenei's thought, *Jihād* goes beyond a mere military action; it is a three-dimensional system comprising ontological foundations (*Tawhid* and *Sidq*), structural components (organizational discipline and *Banyān Marsūş*), and civilizational goals (the completion of divine light and aiding religion). In the critical layer, by analyzing four key Orientalist approaches (contextualism, physical reductionism, legal dualism, and warmongering essentialism), this study demonstrates that Orientalists such as Nöldeke, Cook, Khadduri, and Lewis, due to their reliance on secular presuppositions and methodological reductionism, have failed to comprehend the organic link of *Jihād* with *Tazkiyah*, *Iman*, and revelatory rationality.

Conclusion: The central innovation of this article is the presentation of a systematic methodological critique based on civilization-building exegesis. It establishes that, contrary to reductionist Orientalist views, Qur'anic *Jihād* is by no means a tool for seeking power; rather, it is redefined and elucidated as a defensive-educational doctrine for the liberation of humanity and confronting anti-monotheistic seditions (*Fitnah*).

Cite this article: Alizadeh Mousavi, S.H. (2026). Jihād in Surah al-Şaff in Light of the Exegetical Thought of Martyr Imam Khamenei (May God Have Mercy upon Him) and a Critique of Orientalist Views. *The Quran from Orientalists Point of View*, 21 (40), 41-74. <https://doi.org/10.22034/qjohp.2025.16792.1345>

© The Author(s).

Publisher: Al-Mustafa International University.

DOI: <https://doi.org/10.22034/qjohp.2025.16792.1345>

1. Introduction

Jihad is one of the most important and, at the same time, most contested concepts in Islamic and Orientalist studies. Within the Islamic tradition, jihad is not confined to military confrontation; rather, it denotes a comprehensive concept encompassing faith, action, sacrifice, organization, defense of truth, and movement toward the realization of monotheism. By contrast, parts of Orientalist scholarship have interpreted jihad primarily through political developments, power relations, warfare, and territorial expansion. Surah al-Saff is particularly significant for reconstructing a coherent model of jihad because it connects faith, truthfulness, jihad, organizational unity, and divine assistance. This study seeks to explain the model of jihad in Surah al-Saff on the basis of Ayatollah Khamenei's interpretive thought and then critically examine selected Orientalist approaches to jihad in light of that model. The central question is: what are the foundations, components, and ends of jihad in Surah al-Saff, and how can this model challenge reductionist Orientalist readings?

2. Methodology

The study is qualitative in nature and theoretical in purpose. It employs a descriptive-analytical method with a comparative-critical approach. In the first stage, Ayatollah Khamenei's exegetical statements and writings, particularly his discussions of Surah al-Saff, are examined through thematic analysis. The themes related to jihad are organized under three categories: foundations, components, and ends. In the second stage, the extracted model is used as a reference framework for examining and criticizing Orientalist interpretations. Data were collected through library research, drawing on primary Islamic sources, authoritative Qur'anic commentaries, Khamenei's works and statements, and selected works by Orientalist scholars. The theoretical framework is a civilization-building approach to Qur'anic interpretation. Within this framework, the Qur'an is not regarded merely as a historical text for reconstructing the past, but as a guide for directing human and social life. Accordingly, the Qur'anic expression "solid structure" (*bunyan marsus*) is understood as more than a literary or military image; it is interpreted as a model of social cohesion and organizational unity within the community of truth.

3. Findings

Foundations of the Model: The analysis of Surah al-Saff demonstrates that its model of jihad rests upon several interconnected foundations. First is the ontological and monotheistic foundation. The surah begins with the universal glorification of God by all created beings, thereby placing human action within the horizon of divine sovereignty and lordship. Within this framework, jihad means aligning human action with the monotheistic direction of existence and confronting obstacles that stand against the realization of truth. Divine assistance is not presented as a random occurrence but as a divine tradition whose realization depends upon objective conditions such as faith, truthfulness, and unified ranks. Belief in God's true ownership of human life and property also gives sacrifice in His path a particular meaning: it becomes the return of entrusted possessions to their true Owner.

Second is the anthropological foundation. Human beings are presented as agents possessing will, choice, and responsibility, whose true identity becomes visible through the harmony of words and actions. The Qur'anic rebuke of those who say what they do not do indicates that jihad without inner and practical truthfulness lacks the desired value. Truthfulness therefore constitutes a fundamental element of the mujahid's character. The expression "solid structure" also portrays human beings not as isolated individuals but as members of a believing community. In this structure, the dignity and perfection of the mujahid are connected with discipline, coordination, and participation in a unified rank. The metaphor of "trade" further emphasizes human choice: people can choose between temporary gain and lasting benefit and can invest their existential resources in the path of God.

Third is the epistemological foundation. In the model of Surah al-Saff, knowledge cannot be separated from action. The mujahid must recognize the truth of the chosen path, the nature of the opposing front, and the promises of God. Revelation functions as a roadmap, and jihad is therefore not blind or directionless action. The opposition between divine light and attempts to extinguish it also indicates that jihad is not limited to the physical battlefield; it includes the domains of knowledge, communication, clarification, and resistance to the distortion of truth. Historical awareness and knowledge of the adversary are consequently presented as important conditions of responsible action.

Components of the Model: The first component is organizational discipline and collective power, represented by the expression “solid structure.” In Ayatollah Khamenei’s interpretation, this expression refers to a structure whose members remain firm against infiltration and external pressure and whose scattered forces are united in a single rank. Individual and unplanned efforts, even when motivated by religious sincerity, are insufficient for achieving social and civilizational objectives. The second component is verbal and practical truthfulness, namely the harmony of speech, intention, and action. Jihad is first an examination of the human self before it becomes an arena of external confrontation. The third component is the comprehensiveness of jihad and the integration of financial and personal sacrifice. The Qur’anic expression “strive in the way of God with your wealth and your lives” demonstrates that participation in jihad is not restricted to one form and that individuals are expected to contribute their available resources according to their capacities and responsibilities. The expression “a trade that will save you” places such participation within the horizon of salvation, forgiveness, and a good life.

The fourth component is historical awareness and explanatory struggle. The references in the surah to Moses and Jesus and to the efforts of their opponents to extinguish divine light indicate that the confrontation between truth and falsehood has a historical continuity. In Khamenei’s interpretation, the mujahid must not remain passive in the face of propaganda and doubt; rather, truth must be defended with clarity and awareness. The fifth component is seeking divine assistance and adherence to divinely guided leadership, expressed in the command “be helpers of God.” In this interpretation, jihad does not occur in a leadership vacuum or without divine direction. The mujahid must remain prepared to support the religion of God and to move according to divine guidance.

Ends of the Model: The ends of jihad in Surah al-Saff can be explained at three levels. The first is personal and perfection-oriented, associated with forgiveness, liberation from internal obstacles, great success, and eternal life. At this level, jihad enables the individual to overcome the limitations of the self and attachments that prevent spiritual movement. The second is an immediate and strategic end, expressed through divine assistance and “near victory.” Divine assistance refers to God’s support during the struggle, while victory represents the resulting opening of difficulties and obstacles. Thus, the promise of victory in Surah al-Saff is not merely a historical report; within the framework of this study, it is interpreted as an ongoing and hope-generating divine tradition. The third is the ultimate civilizational end

expressed by the phrase “that He may make it prevail over all religion.” In Khamenei’s civilizational reading, this end points toward the establishment of a monotheistic order, the overcoming of systems of falsehood, and preparation for a new Islamic civilization. Jihad therefore transcends the level of a limited conflict and becomes a historical process of constructing human beings and society.

Critique of Orientalist Approaches: The study examines four major approaches. The contextualist approach, represented by scholars such as Nöldeke and Watt, interprets jihad primarily in relation to the political and social conditions of Medina and the needs of the emerging Islamic polity rather than as the expression of a divine and transhistorical logic. The study argues that although historical context is relevant, it cannot by itself explain the revealed meaning of the verses. Surah al-Saff connects faith, truthfulness, divine assistance, and jihad, and its reference to the disciples of Jesus demonstrates that the logic of supporting God’s religion is not confined to a particular historical situation. The physical reductionist approach, represented in some analyses by David Cook and Landau-Tasseron, tends to reduce jihad to warfare and gives less attention to its spiritual and educational dimensions. The study argues that faith precedes jihad in the surah and that the “trade” of jihad is explicitly connected with forgiveness, salvation, and eternal life. Separating external jihad from inner formation is therefore inconsistent with the structure of the surah.

The third approach is the legal dualist approach, which explains jihad mainly through legal and political relations between Islamic and non-Islamic territories. In response, the study emphasizes that the end of jihad in Surah al-Saff is not the forced imposition of belief upon people, but resistance to forces that seek to extinguish divine light and establish oppression. The expression “solid structure” likewise indicates cohesion of the community of truth under pressure and aggression rather than an inherently expansionist posture. The reference to the disciples of Jesus further demonstrates that the Qur’anic division is not simply between Muslims and non-Muslims; its central axis is the opposition between truth and falsehood. The fourth approach is essentialist and war-centered. By emphasizing selected combat verses, this approach connects jihad with violence and, in some interpretations, with terrorism. The study responds by distinguishing moral firmness from blind violence. Qur’anic jihad, as reconstructed in this model, rests upon faith, insight, truthfulness, discipline, and divine assistance, whereas terrorism is presented as a departure from ethical and divine limits.

4. Conclusion

The study concludes that, in the light of Ayatollah Khamenei's interpretive thought, Surah al-Saff presents jihad as an educational, epistemological, social, and civilizational system. This system begins with monotheism, is strengthened by inner truthfulness and insight, reaches social organization through the "solid structure," expands through financial and personal sacrifice and explanatory struggle, and ultimately leads toward divine assistance, near victory, and the prevalence of truth. The central criticism directed at Orientalist approaches is therefore that, by removing or marginalizing one of the links in this chain, they transform jihad into a phenomenon that is merely historical, military, legal, or violent. The principal contribution of the study lies in proposing a systematic critical framework based on a civilization-building interpretation of the Qur'an. Within the logic of the article, this framework understands jihad not as an instrument of power-seeking but as a defensive, educational, and liberating doctrine directed toward the realization of monotheism and resistance to oppression and destructive forms of sedition.

جهاد در سوره صف با توجه به اندیشه تفسیری شهید امام خامنه‌ای مد ظله العالی و نقد دیدگاه‌های مستشرقان

سید حامد علیزاده موسوی

۱. نویسنده مسئول، استادیار پژوهشگاه علوم و فرهنگ اسلامی، پژوهشکده فرهنگ و معارف قرآن، قم، ایران، رایانامه: ha.mousavi@isca.ac.ir

اطلاعات مقاله	چکیده
نوع مقاله: مقاله پژوهشی تاریخ دریافت: ۱۴۰۴/۱۲/۱۹ تاریخ بازنگری: ۱۴۰۵/۰۱/۱۶ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۵/۰۲/۰۶ تاریخ انتشار: ۱۴۰۵/۰۳/۲۹ کلیدواژه‌ها: سوره صف، جهاد، امام خامنه‌ای، استشراق، بنیان مرصوص، تفسیر تمدنی، نقد معرفت‌شناختی	هدف: مفهوم جهاد یکی از کانون‌های اصلی چالش میان تفکر اسلامی و مطالعات استشرافی است. سوره مبارکه صف به دلیل ماهیت مدنی و تمرکز بر نظم‌سازی مجاهدانه، بستری مناسب برای تبیین الگوی جامع جهاد فراهم می‌آورد. هدف از این پژوهش، استخراج الگوی جهاد در سوره صف بر بنیاد اندیشه تفسیری شهید امام خامنه‌ای مد ظله العالی و مواجهه انتقادی با رهیافت‌های استشرافی در این زمینه است. روش پژوهش: این تحقیق برای دستیابی به اهداف مذکور و واکاوی دقیق آراء، با استفاده از روش توصیفی-تحلیلی و با اتخاذ رویکرد تطبیقی-انتقادی سامان یافته است. یافته‌ها: بررسی‌ها نشان می‌دهد که جهاد در اندیشه شهید امام خامنه‌ای مد ظله العالی، فراتر از یک کنش نظامی، منظومه‌ای سه‌ساحتی است که شامل مبانی هستی‌شناختی (توحید و صدق)، مؤلفه‌های ساختاری (انضباط تشکیلاتی و بنیان مرصوص) و غایات تمدنی (انعام نور الهی و نصرت دین) می‌شود. در لایه انتقادی، با نقد چهار رهیافت کلیدی استشراق (بافت‌گرایی، تقلیل‌گرایی فیزیکی، دوگانه‌سازی حقوقی و ذات‌انگاری جنگ‌طلب)، ثابت شد که مستشرقانی چون تولدکه، کوک، خدوری و لونیس به دلیل اکتفا بر پیش‌فرض‌های سکولار و تقلیل‌گرایی روش‌شناختی، از درک پیوند انداموار جهاد با تزکیه، ایمان و عقلانیت و حیانی ناتوان بوده‌اند. نتیجه‌گیری: نوآوری محوری مقاله، ارائه یک نقد روش‌شناختی نظام‌مند بر مبانی تفسیر تمدن‌ساز است که نشان می‌دهد برخلاف دیدگاه‌های تقلیل‌گرایانه شرق‌شناسانه، جهاد قرآنی به هیچ‌وجه به مثابه ابزار قدرت‌طلبی نیست؛ بلکه به عنوان یک دکترین دفاعی-تربیتی برای رهایی بشریت و مقابله با فتنه‌های ضدتوحیدی بازتعریف و تبیین می‌گردد.

استاد: علیزاده موسوی، سید حامد (۱۴۰۵). جهاد در سوره صف با توجه به اندیشه تفسیری شهید امام خامنه‌ای مد ظله العالی و نقد دیدگاه‌های مستشرقان. *قرآن پژوهی خاورشناسان*، ۲۱ (۴۰)، ۴۱-۷۴. <https://doi.org/10.22034/jqopv.2025.16792.1345>

نویسندگان

ناشر: جامعة المصطفی العالمیة.

مقدمه

مفهوم «جهاد» یکی از محوری‌ترین و در عین حال چالش‌برانگیزترین آموزه‌های اسلامی است که در طول تاریخ، کانون توجه مفسران مسلمان و پژوهشگران غربی بوده است. در سنت اسلامی، جهاد نه صرفاً یک کنش نظامی، بلکه یک «دکترین جامع» برای صیانت از توحید، استقرار عدالت و تعالی فردی و اجتماعی قلمداد می‌شود که ریشه در «متون وحیانی و سنت نبوی» دارد. در مقابل، در فضای مطالعاتی غرب و جریان استشراق، جهاد همواره با نوعی «دوگانگی انگاره‌ای» مواجه بوده است: از سویی به مثابه ابزاری برای توسعه‌طلبی سیاسی خلافت‌های اسلامی تحلیل شده و از سوی دیگر، در مطالعات معاصر، غالباً با پدیده‌هایی چون رادیکالیسم و خشونت‌محوری هم‌ارز پنداشته شده است. این تضاد دیدگاهی، ضرورت بازخوانی متون وحیانی را با نگاهی روشمند و متکی بر مبانی اصیل اسلامی دوچندان می‌کند.

در میان سوره‌های مدنی، «سوره مبارکه صف» جایگاهی یگانه در تبیین نظام‌واره جهاد دارد. این سوره با لحنی قاطع، از پیوند ناگسستنی میان «ایمان»، «صدق در عمل» و «مجاهدت» پرده برمی‌دارد. سوره صف تنها به بیان احکام قتال نمی‌پردازد، بلکه یک «الگوی زیست جهادی» را ارائه می‌دهد که ابعاد مختلف گفتمانی، معرفتی، اقتصادی (تجارت با جان و مال) و نظامی را در بر می‌گیرد. استعاره بی‌بدیل «بنیان مرصوص» در این سوره، نشان‌دهنده لزوم وجود یک ساختار منسجم و تشکیلاتی در جبهه حق است که جهاد را از یک کنش فردی به یک حرکت نظام‌مند اجتماعی ارتقا می‌دهد. از این رو، سوره صف را می‌توان «منشور سازمان‌دهی مجاهدان» در قرآن دانست.

اندیشه تفسیری شهید امام خامنه‌ای رحمته‌الله به عنوان یک متفکر برجسته اسلامی و رهبر انقلاب، واجد ویژگی‌هایی است که آن را از تفاسیر سنتی و صرفاً لغوی متمایز می‌سازد. وی با رویکردی «طرح‌واره» و «تمدنی»، قرآن را کتاب زندگی و مبارزه می‌داند. در نگاه تفسیری ایشان، آیات جهاد در سوره صف نه به عنوان گزارش‌های تاریخی از صدر اسلام، بلکه به مثابه «قواعد تخلف‌ناپذیر الهی» برای عبور از بن‌بست‌های معاصر تحلیل می‌شوند. ایشان با استخراج مؤلفه‌هایی چون «تلاش حداکثری در مقابل دشمن»، «نظم تشکیلاتی» و «امید به نصرت الهی»، الگویی از جهاد ارائه می‌دهند که در آن، میدان مبارزه به عرصه‌های علمی، اقتصادی و فرهنگی نیز تسری می‌یابد. این خوانش، پل ارتباطی میان نصّ وحیانی و نیازهای راهبردی جامعه معاصر اسلامی است.

در سوی دیگر این مطالعات، رهیافت‌های استشرافی غالباً با تکیه بر متدولوژی‌های پوزیتیویستی، پدیدارشناسانه و تاریخی‌نگرانه، مفهوم جهاد را از ساحت قدسی و غایی آن تهی می‌کنند. انگاره‌هایی چون «جهاد به مثابه ابزار قدرت»، «ماهیت تهاجمی اسلام اولیه» و «تقلیل جهاد به خشونت فیزیکی»، از جمله پیش‌فرض‌هایی است که خاورشناسان بر اساس آن به تفسیر آیات سوره صف پرداخته‌اند. این پژوهش در صدد است تا با تبیین الگوی مستخرج از اندیشه شهید امام خامنه‌ای (علیه السلام)، به مثابه یک «چارچوب مرجع»، به واکاوی انتقادی این انگاره‌ها بپردازد و نشان دهد که چگونه رویکرد استشرافی در فهم بطن و غایت آیات جهاد دچار لغزش‌های معرفت‌شناختی شده است.

پرسش اصلی این نوشتار آن است که الگوی جهاد در سوره مبارکه صف بر پایه آرای تفسیری شهید امام خامنه‌ای (علیه السلام) دارای چه مبانی و مؤلفه‌هایی است و این الگو چگونه می‌تواند رهیافت‌های تقلیل‌گرایانه استشرافی را به چالش بکشد؟ برای پاسخ به این پرسش، ابتدا به تبیین مبانی و مؤلفه‌های جهاد در اندیشه ایشان پرداخته، سپس با روشی توصیفی-تحلیلی و با نگاهی تطبیقی، انگاره‌های استشرافی را در پرتو این الگو نقد و بررسی خواهیم کرد.

پیشینه پژوهش

در باب موضوع جهاد و مطالعات استشرافی، آثار متعددی به رشته تحریر درآمده است که می‌توان آن‌ها را در سه لایه کلی دسته‌بندی و تحلیل نمود:

دسته اول مطالعات داخلی پیرامون جهاد و سوره صف است. غالب تفاسیر ذیل سوره صف به تبیین مفاهیم «تجارت الهی» و «بنیان مرصوص» پرداخته‌اند. با این حال، این آثار بیشتر بر جنبه‌های فقهی، اخلاقی و لغوی تمرکز دارند. در دهه‌های اخیر، پژوهش‌های مستقلی همچون کتاب «جهاد» (مطهری، ۱۳۹۰) با نگاهی کلامی-فلسفی به مشروعیت جهاد پرداخته و کوشیده‌اند میان جهاد و دفاع پیوندی تئوریک برقرار کنند. همچنین در مقالات تخصصی نظیر «مفهوم سازی جهاد در قرآن کریم و تمایز معنایی آن با قتال» (براتی، ۱۴۰۴)، به ساختار زبانی آیات توجه شده است، اما نگاهی که جهاد در سوره صف را به مثابه یک «الگوی تشکیلاتی و نظام‌مند» برای جامعه‌سازی معاصر تبیین کند، در این آثار کمتر به چشم می‌خورد.

دسته دوم پژوهش‌هایی پیرامون اندیشه تفسیری شهید امام خامنه‌ای ره است. در سال‌های اخیر، جریان جدیدی از پژوهش‌ها حول محور اندیشه تفسیری شهید امام خامنه‌ای ره شکل گرفته است. آثاری همچون «طرح کلی اندیشه اسلامی در قرآن» (امام خامنه‌ای، ۱۳۹۲) و کتاب تخصصی «تفسیر سوره صف» (امام خامنه‌ای، ۱۴۰۲) که برگرفته از جلسات تفسیری ایشان است، منابع بنیادین در این حوزه محسوب می‌شوند. پژوهشگرانی نیز در ضمن مقالاتی به رویکرد تفسیری امام شهید پرداخته‌اند که از آن جمله مقالات «مفهوم، شاکله، علل و شاخصه‌های نفاق در سوره ی منافقون تفسیر مقام معظم رهبری» (اصغری، ۱۳۹۰) و «بایسته‌های «حفظ نظام» در اندیشه سیاسی شهید امام خامنه‌ای ره» (سرپرست سادات، ۱۴۰۰) است. اما با وجود این آثار، خلأ بزرگی در زمینه استخراج یک «الگوی ساختارمند و عملیاتی» که بر مبنای سوره صف باشد و مؤلفه‌های آن را برای مقابله با چالش‌های مدرن تنویر کند، همچنان احساس می‌شود.

گروه سوم پژوهش‌هایی است که به رهیافت‌های استشراقی و نقد آن‌ها توجه دارد. در عرصه بین‌المللی، مفهوم جهاد از مدخل‌های پریچت بوده است. آثاری نظیر «جهاد: منشأ جنگ مقدس در اسلام» (Firestone, 2002) با نگاهی تاریخی، جهاد را حاصل اختلافات داخلی صدر اسلام می‌داند. مهم‌تر از آن، مدخل «جهاد» در «دایرةالمعارف قرآن لیدن» به قلم لاندو تسرون (Landau-Tasserion, 2002) است که با رویکردی انتقادی و برون‌دینی، جهاد را به مثابه ابزاری برای اقتدارگرایی سیاسی پیامبر ص تحلیل کرده و بر جنبه‌های خشونت‌آمیز آن تأکید ورزیده است. در پاسخ به این جریان، آثاری همچون «بررسی آیات جهاد و نقد دیدگاه برخی مستشرقان» (محمدی مجد، ۱۴۰۳) و «نقد آرای فایرستون درباره آیات جهاد» (رضایی، ۱۳۹۵) و «نقد و بررسی مقاله جهاد از دایرةالمعارف قرآن لیدن» (مراد خانی، ۱۳۸۹) به نقد خاورشناسان پرداخته‌اند. اما عمده این نقدها صیغه‌ای کلامی و تاریخی دارند و کمتر از منظر یک «الگوی ایجابی و تمدنی» به چالش با استشراق برخاسته‌اند.

روش‌شناسی پژوهش

تحقیق حاضر از نظر ماهیت، در زمره پژوهش‌های «کیفی» و از نظر هدف، در دسته پژوهش‌های «بنیادی-نظری» قرار می‌گیرد. رویکرد حاکم بر این نوشتار، روش «توصیفی-تحلیلی» با صیغه‌ای «تطبیقی-انتقادی» است. در این مسیر، پژوهشگر صرفاً به توصیف داده‌های تفسیری بسنده نمی‌کند، بلکه با تحلیل لایه‌های زیرین متن و کشف پیوندهای میان گزاره‌ها، در صدد استخراج یک «نظام‌واره» یا «الگو» باشد. فرآیند تحقیق در دو گام اصلی طی می‌شود:

- گام اول (تبیین): استخراج الگوی جهاد از اندیشه شهید امام خامنه‌ای تق بر اساس روش «تحلیل مضمون»: به این معنا که بیانات و مکتوبات تفسیری ایشان (به‌ویژه در سوره صف) مورد واکاوی قرار گرفته و کدهای استخراج شده در سه دسته «میانی»، «مؤلفه‌ها» و «غایات» دسته‌بندی می‌شوند.

- گام دوم (نقد): استفاده از الگوی به‌دست‌آمده به عنوان «چارچوب مرجع» برای مواجهه با آرای خاورشناسان. در این مرحله، با روش «نقد معرفت‌شناختی»، پیش‌فرض‌ها و یافته‌های استشراقی در ترازوی الگوی قرآنی مستخرج قرار گرفته و لغزشگاه‌های آن‌ها تبیین می‌گردد. روش گردآوری اطلاعات به شیوه «کتابخانه‌ای» و با تکیه بر «فیش‌برداری» از منابع دست‌اول است. ابزار پژوهش شامل متون زیر است:

- منابع اصلی اسلام‌شناختی: قرآن کریم و تفاسیر معتبر (به عنوان بستر متن).
- منابع اندیشه‌ای: مکتوبات و سخنرانی‌های تفسیری شهید امام خامنه‌ای تق با محوریت کتاب «تفسیر سوره صف» و «طرح کلی اندیشه اسلامی در قرآن».
- منابع استشراقی: متون مرجع خاورشناسان، به‌ویژه مدخل «جهاد» در دایرةالمعارف قرآن لایدن (EQ) و آثار کلاسیک مرتبط.

چارچوب نظری این پژوهش بر مبنای «نظریه تفسیر تمدن‌ساز» استوار است. در این چارچوب، متن قرآن نه به عنوان یک متن تاریخی صرف، بلکه به عنوان یک «نقشه عملیاتی» برای حیات معاصر نگریسته می‌شود. در این نگاه، جهاد یک «نظام رفتاری» است که از پیوند میان ایمان قلبی و عمل منسجم خارجی پدید می‌آید. این چارچوب نظری به پژوهشگر اجازه می‌دهد تا مفاهیمی چون «بنیان مرصوص» را فراتر از استعاره‌های ادبی، به عنوان یک «الگوی سازمان‌دهی اجتماعی» تحلیل کند.

همچنین برای نقد رهیافت‌های استشراقی، از سه معیار کلیدی استفاده شده است:

۱. انتقاد درونی: سنجش میزان سازگاری ادعاهای خاورشناسان با سیاق آیات سوره صف.
۲. جامعیت‌نگری: بررسی این نکته که آیا رویکرد استشراقی توانسته است تمام ابعاد جهاد (اعم از مالی، جانی، زبانی و ساختاری) را پوشش دهد یا دچار تقلیل‌گرایی شده است؟
۳. واقع‌گرایی آرمانی: تحلیل انطباق الگو با واقعیات عینی جوامع اسلامی و کارآمدی آن در تمدن‌سازی.

چارچوب مفهومی و تحلیل ساختاری سوره صف: بستر تکوین الگوی جهاد

سوره مبارکه صف، به عنوان یکی از سوره‌های کلیدی «مُسَبِّحات» و از درخشان‌ترین سوره‌های مدنی، در زمانی نازل گشته است که جامعه نوپای اسلامی در محاصره چالش‌های جدی نظامی، سیاسی و گفت‌وگویی قرار داشت. اهمیت این سوره در مطالعات تمدنی از آن روست که برخلاف برخی سوره‌های مدنی که به تفصیل احکام عبادی یا قضایی می‌پردازند، سوره صف بر «هندسه حرکت جمعی» و «نظام‌سازی مجاهدانه» تمرکز یافته است (طباطبایی، ۱۴۱۷: ۴۱۹/۱۹). در نگاه تفسیری شهید امام خامنه‌ای رحمته‌الله، این سوره نه مجموعه‌ای از گزاره‌های پراکنده، بلکه یک «مانیفست تشکیلاتی» برای جبهه حق است که از ایمان آغاز شده و به نصرت و فتح می‌انجامد (خامنه‌ای، ۱۴۰۲: ۱۴ و ۶۴-۸۰).

برای فهم «الگوی جهاد» در این سوره، ابتدا باید به بازشناسی واژه «جهاد» در منابع لغوی و تفسیری پرداخت. لغویان، «جهاد» را از ریشه «جَهَد» به معنای مشقت و سختی یا «جَهْد» به معنای توان و طاقت دانسته‌اند (ابن منظور، ۱۴۱۴: ۱۳۳/۳). راغب اصفهانی در *المفردات*، جهاد را به معنای به‌کار گرفتن نهایت توان در مقابله با دشمن تعریف می‌کند (راغب اصفهانی، ۱۴۱۲: ۳۰۸). در اندیشه تفسیری شهید امام خامنه‌ای رحمته‌الله، این معنای لغوی با یک قید دقیق به حوزه اصطلاح وارد می‌شود؛ ایشان تأکید دارند که هر تلاش و کوششی «جهاد» نیست، بلکه جهاد عبارت است از «تلاش حداکثری که در مقابله با یک دشمن و با هدف رفع مانع صورت گیرد» (خامنه‌ای، بیانات در دیدار با اساتید دانشگاه‌ها، ۱۳۹۳/۰۴/۱۱). لذا میان «جهاد» و «قتال» تفاوت ظریفی وجود دارد؛ قتال صرفاً به رویارویی نظامی اشاره دارد و در معنای لغوی همان محاربه است که بر استمرار در قتل دلالت دارد (مصطفوی، ۱۴۳۰: ۹، ۲۱۳-۲۱۷). اما جهاد یک مفهوم چتری است که شامل ابعاد مالی، زبانی، ذهنی و نظامی می‌شود و سوره صف دقیقاً همین معنای موسع و شبکه‌مند را بازنمایی می‌کند.

تحلیل ساختاری سوره صف نشان می‌دهد که «جهاد» در این سوره، کانون مرکزی یک شبکه مفهومی است که سایر مؤلفه‌ها حول آن معنا می‌یابند. سوره با تسبیح الهی آغاز می‌شود تا ریشه تمام حرکت‌ها را به توحید پیوند زند، اما بلافاصله به نقد شکاف میان «قول» و «فعل» (لَمْ تَقُولُوا مَا لَا تَفْعَلُونَ) می‌پردازد. این پیوند وثیق نشان‌دهنده آن است که در الگوی قرآنی، «صدق» و «ایمان» عملی زیربنای ضروری جهاد است؛ جهادی که فاقد پشتوانه صدق باشد، مبعوض خداوند است

(خامنه‌ای، ۱۴۰۲: ۲۳-۲۴). در ادامه، سوره با ترسیم سیمای «بنیان مرصوص»، عالی‌ترین سطح نظم و انضباط تشکیلاتی را در میدان جهاد به تصویر می‌کشد. در اینجا، جهاد نه یک حرکت توده‌ای و بی‌برنامه، بلکه یک «صف واحد» و مستحکم است که از پیوند دل‌های مؤمنین پدید آمده است. از سوی دیگر، سوره صف با بازخوانی فرازهایی از سیره حضرت موسی (علیه السلام) و حضرت عیسی (علیه السلام)، بافت تاریخی جهاد را به «تقابل جبهه‌ای» پیوند می‌زند. در این نگاه، جهاد تنها یک فریضه فردی نیست، بلکه استمرار حرکت انبیا برای غلبه دادن دین حق بر تمام ادیان و مکاتب بشری است؛ «لیظهره علی الدین کله» (صف: ۹). مفاهیم «تجارت یا خدا»، «نصرت الهی» و «فتح قریب» در انتهای سوره، پازل این الگو را کامل می‌کنند. در واقع، «الگوی جهاد» در سوره صف، یک «ساختار سه‌ساحتی» است: در سطح معرفتی، بر ایمان و صدق تکیه دارد؛ در سطح رفتاری، بر انضباط و صف واحد استوار است و در سطح غایت‌مندی، به دنبال نصرت تمدنی و اعلا‌ی کلمة الله است (خامنه‌ای، ۱۴۰۲: ۴۲، ۶۴، ۸۲).

بر این اساس، منظور از «الگو» در این پژوهش، استخراج همان «نظام‌واره‌ی جامع» است که امام شهید خامنه‌ای (علیه السلام) از متن سوره صف استنباط می‌کند؛ الگویی که در آن «جهاد مالی» و «جهاد جانی» نه دو عمل مجزا، بلکه دو رکن یک «تجارت نجات‌بخش» (تجارة تنجیکم) هستند (همان، ۷۳-۷۹). این نگاه سیستماتیک به سوره صف، به ما اجازه می‌دهد تا در بخش‌های آتی، «مبانی»، «مؤلفه‌ها» و «غایات» این الگو را به صورت تفصیلی تبیین نماییم.

۱. مبانی الگوی جهاد در سوره صف

هر الگوی رفتاری، پیش از آنکه در ساحت عمل تجلی یابد، نیازمند یک نظام مبنایی است که مشروعیت و جهت‌گیری آن را تعیین کند. الگوی جهاد در سوره صف، بر سه رکن بنیادین استوار است:

۱. یک. مبانی هستی‌شناختی: جهان‌بینی توحیدی و سنت‌های الهی

نخستین پایه الگوی جهاد، درک جایگاه انسان و فعل او در هندسه کلی عالم است. در تفسیر سوره صف، این مبانی در مفاهیم زیر متبلور است:

- حاکمیت مطلقه و تسبیح‌تکوینی: آغاز سوره با آیه «سَبِّحْ لِلَّهِ مَا فِي السَّمَاوَاتِ وَمَا فِي الْأَرْضِ»، نشان‌دهنده آن است که تمام هستی در یک جهت‌گیری هماهنگ به سوی کمال (تسبیح)

هستند. امام شهید خامنه‌ای رحمته‌الله معتقدند که جهاد، هماهنگ کردن حرکت انسان با این کاروان عمومی هستی است. مجاهد با جهاد خود، ناهماهنگی‌هایی را که قدرت‌های طاغوتی در عالم ایجاد کرده‌اند، برطرف کرده و زمین را با تسبیح کائنات همراه می‌سازد (خامنه‌ای، ۱۴۰۲: ۱۸-۲۲).

- **سنت پیروزی جبهه حق (نصرت الهی):** یکی از مبانی هستی‌شناختی این الگو، باور به «تخلف‌ناپذیری نصرت الهی» است. در آیه «نَصْرُ مِنَ اللَّهِ وَفَتْحٌ قَرِيبٌ»، پیروزی نه یک اتفاق تصادفی، بلکه یک «سنت الهی» است که برای تحقق آن، شروطی عینی (مانند صف واحد) وضع شده است. در دیدگاه رهبری، هستی به گونه‌ای طراحی شده است که در تقابل نهایی، باطل رفتنی و حق ماندنی است؛ این یک «قاعده تکوینی» است که به مجاهد جرأت اقدام می‌دهد (همان، ۲۲).

- **ربوبیت الهی و مالکیت حقیقی:** در آیه «تُؤْمِنُونَ بِاللَّهِ»، ایمان به ربوبیت، مبنای جهاد قرار گرفته است. وقتی انسان خدا را مالک حقیقی جان و مال خود دانست، فدا کردن این امانات در راه او (تجارت) امری عقلانی جلوه می‌کند. در واقع، جهاد از منظر هستی‌شناختی، «بازگرداندن امانت به صاحب اصلی» است. امام شهید خامنه‌ای رحمته‌الله، این سفارش و تأکید دوباره به مومنین (یا آنها الذین آمنوا) بر ایمان آوردن به خدا و رسول را با دو احتمال بیان می‌کند: اول برای تأکید ایمان و بالابردن درجه آن در مومنان است و دیگر باور داشتن به خدا و پیامبر در فرمان به جهاد است که چنین باوری با ایمان عمیق، راسخ و خالص شکل می‌گیرد (همان، ۶۹-۷۲).

دو. مبانی انسان‌شناختی: عاملیت، صدق و کرامت مجاهدانه

الگوی جهاد در سوره صف، تصویر خاصی از «انسان» ارائه می‌دهد که با رویکردهای مادی‌گرایانه متفاوت است:

- انسان به مثابه کنش‌گر صادق: محور اصلی سوره صف، نفی «بی‌عملی» و «ادعای بی‌مبنا» است (لَمْ يَقُولُوا مَا لَا تَفْعَلُونَ). در انسان‌شناسی این الگو، هویت واقعی انسان نه در «پندار» و «گفتار»، بلکه در «عمل منسجم» (فعل) تجلی می‌یابد. امام شهید خامنه‌ای رحمته‌الله تأکید دارند که «صدق»، فصل‌میز انسان مجاهد از منافق است. انسان در این الگو، موجودی است که باید «قول» و «قرار» فطری خود با خدا را در میدان عمل به اثبات برساند (خامنه‌ای، ۱۴۰۲: ۲۳ و ۴۲-۴۴).

- انسان در تراز «بنیانِ مرصوص»: در آیه ۴، انسان‌ها نه به صورت تمیزه و فردی، بلکه در قالب یک «بناء» و ساختمان مستحکم نگریسته می‌شوند. این نشان‌دهنده آن است که کمال انسان در «پیوند با دیگر مؤمنان» و ذوب شدن در اراده‌ی جمعی برای هدف والاتر تعریف می‌شود. کرامت انسان در این الگو، نه در آزادی یله و رها، بلکه در «انضباط مجاهدانه» و قرار گرفتن در «صف واحد» است (همان، ۲۹).

- اراده و انتخاب در بستر «تجارت»: تعبیر «هَلْ أَذِلُّكُمْ عَلَىٰ تِجَارَةٍ» به ظرفیت انتخاب‌گری انسان اشاره دارد. خدا با انسان به زبان «معامله» سخن می‌گوید؛ این یعنی انسان موجودی است که می‌تواند میان «سود فانی» و «سود باقی» دست به انتخاب بزند. جهاد، اوج تجلی عقلانیت و اراده‌ی انسان در تشخیص برترین سود است (همان، ۷۴).

سه. مبانی معرفت‌شناختی: بصیرت و آگاهی منتهی به عمل

در الگوی جهاد، «شناخت» از «عمل» جدا نیست. این مبانی عبارتند از:

- معرفت‌ابزاری در برابر معرفت‌بصیرت‌افزا: در سوره صف، علم بدون عمل میغوض است. معرفت‌شناسی مجاهد، یک معرفت «شهودی و میدانی» است. امام شهید خامنه‌ای (علیه السلام) معتقدند که مجاهد سوره صف، کسی است که به «حقانیت پیام الهی» (بالحدی و دین الحق) یقین دارد. این یقین، ناشی از یک «بصیرت تاریخی» است که ریشه در شناخت جبهه دشمن و وعده‌های الهی دارد (خامنه‌ای، ۱۴۰۲: ۲۳-۲۵).

- وحی به مثابه نقشه راه: در آیه ۹ سوره صف، دین حق به عنوان «هدی» (هدایت) معرفی شده است. این بدان معناست که منبع شناخت در الگوی جهاد، عقل منفصل از وحی نیست، بلکه عقلی است که در پرتو هدایت وحیانی، «نقشه عملیاتی» خود را پیدا می‌کند. جهاد، عمل کورکورانه نیست، بلکه حرکتی است که بر اساس «بینه» و «نور» انجام می‌شود (طباطبایی، ۱۴۱۷: ۴۳۱-۴۲۵/۱۹).

- تقابل «نور» و «ظلمت»: معرفت‌شناسی این سوره بر پایه یک دوقطبی معرفتی است: «نور الله» در مقابل «افواه» (دهان‌های) کافران (يُرِيدُونَ لِيطْفِئُوا نُورَ اللَّهِ بِأَفْوَاهِهِمْ). شناخت مجاهد به او می‌گوید که دشمن با «جنگ نرم» و تبلیغات (افواه) به دنبال پوشاندن حقیقت است؛ لذا «جهاد تبیین» پیش‌نیاز «جهاد نظامی» است (خامنه‌ای، ۱۴۰۲: ۵۶-۶۰).

۲. مؤلفه‌های الگوی جهاد در سوره صف

الگوی جهاد در سوره صف، نه یک حرکت بسیط، بلکه منظومه‌ای از عناصر به هم پیوسته است که تخلف از هر یک، کلیت الگو را دچار اختلال می‌کند. مهم‌ترین این مؤلفه‌ها عبارتند از:

یک. انضباط تشکیلاتی و اقتدار جمعی (بنیان مرصوص)

بارزترین مؤلفه جهاد در این سوره، خروج از فعالیت‌های پراکنده و رسیدن به «ساختار واحد» است. آیه «إِنَّ اللَّهَ يُحِبُّ الَّذِينَ يُقَاتِلُونَ فِي سَبِيلِهِ صَفًّا كَأَنَّهُمْ بُنْيَانٌ مَرْصُوصٌ» (صف: ۴)، دالّ مرکزی این مؤلفه است.

«مرصوص» از ریشه «رصاص» به معنای سربی است که میان قطعات بنا ریخته می‌شود تا آن‌ها را به یکدیگر جوش دهد (طبرسی، ۱۳۷۲: ۴۱۸/۹). امام شهید خامنه‌ای^۱ بر این باور است که جهاد مورد پسند خدا، جهادی است که در آن «من»‌ها ذوب شده و به «ما» تبدیل شوند. «بنیان مرصوص» یعنی هیچ رخنه و شکافی برای نفوذ دشمن در بدنه جبهه حق وجود نداشته باشد. ایشان این آیه را سندی بر ضرورت «نظم آهنین» و «تشکیلات منسجم» در برابر جبهه کفر می‌دانند و معتقدند جهاد فردی و بی‌برنامه، هرچند مخلصانه باشد، به پیروزی تمدنی منجر نمی‌شود (خامنه‌ای، ۱۴۰۲: ۲۹). علامه طباطبایی نیز تأکید می‌کند که «صف» در اینجا به معنای واحدی است که هیچ تخللی در آن راه ندارد و این محبوب‌ترین حالت نزد پروردگار است (طباطبایی، ۱۴۱۷: ۲۴۹/۱۹).

دو. صدق مخبری و مقامی (تطابق قول و فعل)

پیش شرط ورود به میدان جهاد، عبور از آزمون «صدق» است. توبیخ شدید «لِمَ تَقُولُونَ مَا لَا تَفْعَلُونَ» نشان می‌دهد که جهاد دروغین (ادعای بدون عمل) مبعوض‌ترین پدیده نزد خداست. مفسران معتقدند این آیه درباره کسانی نازل شد که آرزوی جهاد داشتند، اما در روز حادثه سستی کردند (طبرسی، ۱۳۷۲: ۴۱۶/۹). رهبری شهید این مؤلفه را «زیربنای اخلاقی جهاد» معرفی می‌کنند. ایشان معتقدند که «مقت» (خشم سنگین الهی) دامنگیر جوامعی می‌شود که حرف‌های بزرگ می‌زنند اما پای عمل آن نمی‌ایستند. در الگوی سوره صف، مجاهد کسی است که ابتدا در درون خود «انقلاب صدق» ایجاد کرده باشد. این صدق، همان چیزی است که به مجاهد ثبات قدم می‌دهد تا در برابر سختی‌ها نلرزد (خامنه‌ای، ۱۴۰۲: ۲۴).

سه. جامعیت جهاد (پیوند جهاد مالی و جانی)

در آیه ۱۱ سوره صف، ایمان به خدا و رسول با «تَجَاهِدُونَ فِي سَبِيلِ اللَّهِ بِأَمْوَالِكُمْ وَأَنْفُسِكُمْ» گره خورده است. در قرآن غالباً «اموال» بر «انفس» مقدم شده است. فخر رازی معتقد است چون بخشش مال مداوم‌تر و دسترسی به آن برای همگان میسرتر است، مقدم شده است (فخر رازی، ۱۴۲۰: ۵۱۴/۲۹). در اندیشه تفسیری امام شهید خامنه‌ای (علیه السلام)، جهاد کامل، جهادی است که تمام دارایی‌های انسان (اعم از ثروت، اعتبار، وقت و در نهایت جان) را درگیر کند. ایشان با تأکید بر واژه «تجارت» (تِجَارَةٌ تُنْجِيكُمْ)، بیان می‌کنند که خداوند خریدار تمامیت وجود مجاهد است. مجاهد الگوی سوره صف، کسی است که مال را ابزاری برای تقویت جبهه حق می‌بیند و آن را مقدمه‌ای برای ایثار جان می‌داند. (خامنه‌ای، ۱۴۰۲: ۷۳-۷۷).

چهار. بصیرت تاریخی و تبیین دشمن‌شناسانه

آیات ۵ تا ۹ سوره صف که به ماجرای حضرت موسی (علیه السلام) و حضرت عیسی (علیه السلام) و دشمنی یهود و نصارا می‌پردازد، نشان‌دهنده مؤلفه «آگاهی و بصیرت» در الگوی جهاد است. دشمن با «تکذیب» و «اتهام سحر» (قالوا هذا سحر مبين) به دنبال خاموش کردن نور خداست. ایشان با استناد به این آیات و آیات دیگر، «جهاد تبیین» را بخشی جدایی‌ناپذیر از الگوی جهاد در سوره صف می‌دانند. مجاهد نباید بگذارد دشمن با «افواه» (تبلیغات و جنگ رسانه‌ای) جای حق و باطل را عوض کند، در این الگو، شناخت ریشه‌های دشمنی (تاریخی‌نگری) به مجاهد کمک می‌کند تا بفهمد که جنگ، صرفاً بر سر زمین نیست، بلکه بر سر «اراده‌ها» و «نور الهی» است. رهبر شهید، با اشاره به آیاتی از سوره یس، مؤمن آل یاسین را نمونه‌ای مهم برای جهاد تبیین و بصیرت‌افزایی دانسته است:

«در قرآن یک نمونه‌ای وجود دارد که به نظر بنده خیلی مهم است؛ آن قضیه‌ی رجل مؤمنی است که در سوره‌ی یاسین از او نام برده شده: وَ جَاءَ مِنْ أَقْصَا الْمَدِينَةِ رَجُلٌ يَسْعَى قَالَ يَا قَوْمِ اتَّبِعُوا الْمُرْسَلِينَ؛ وقتی که سه پیغمبر از طرف پروردگار در این قوم مبعوث شدند و مردم ایمان نیاوردند و علیه اینها توطئه کردند و تصمیم گرفتند که اینها را نابود کنند، یک مرد شجاع و مؤمنی خودش را بسرعت به جمعیت مردم رساند و گفت: يَا قَوْمِ اتَّبِعُوا الْمُرْسَلِينَ؛ از اینها پیروی کنید؛ اتَّبِعُوا مَنْ لَا يَسْتَلْكُمْ أَجْرًا وَ هُمْ مُهْتَدُونَ. بعد میرسد به اینجا؛ نکته‌ی مورد توجه من اینجا است: وَ

مَا لِي لَا أَعْبُدُ الَّذِي فَطَرَنِي وَإِلَيْهِ تُرْجَعُونَ * أَأَتَّخِذُ مِنْ دُونِهِ آلِهَةً ... إِنِّي أَمِنْتُ بِرَبِّكُمْ فَاسْمَعُونَ؛ با صدای بلند، باصراحت، ایمان خودش را بیان میکند. خواص باید صریح باشند، باید باصراحت حرف بزنند، باید شبهه‌ها را از ذهنها زایل کنند، دویپهل و دوگونه و تردیدآمیز حرف نزنند. إِنِّي أَمِنْتُ بِرَبِّكُمْ فَاسْمَعُونَ؛ بشنوید! من ایمان آوردم. این نمونه‌ی کاری است که خواص میتوانند انجام بدهند. «خامنه‌ای، بیانات در دیدار فرماندهان نیروی هوایی، ۱۴۰۲/۱۱/۱۶».

بنج. نصرت خواهی و ولایت پذیری (کونوا انصار الله)

فرجام سوره صف، دعوت به الگوگیری از «حواریون» است: «يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا كُونُوا أَنْصَارَ اللَّهِ». نصرت خدا به معنای نصرت دین او و ولی اوست. حواریون به عیسی علیه السلام گفتند: «نحن انصار الله». این مؤلفه نشان دهنده «ولایت مداری» در الگوی جهاد است. جهاد در خلأ صورت نمی‌گیرد، بلکه باید تحت فرمان «رهبری الهی» و برای یاری او باشد. امام شهید خامنه‌ای رحمته الله معتقدند که مجاهد سوره صف، همواره در حال «آماده‌باش» برای لیبیک به ندای «مَنْ انصاری الی الله» است. این روحیه، جامعه را به بن‌بست شکنی می‌رساند (خامنه‌ای، ۱۴۰۲: ۸۲-۹۲).

۳. غایات و پیامدهای الگوی جهاد در سوره صف

در الگوی سوره صف، جهاد یک حرکت بی‌سرانجام یا صرفاً واکنشی نیست؛ بلکه مسیری «هدف‌مند» است که برای آن غایات مشخصی در دو ساحه ملک و ملکوت ترسیم شده است. از منظر امام شهید خامنه‌ای رحمته الله، تبیین این غایات، نقش «محرک اراده» را در مجاهد ایفا می‌کند.

یک. غایات فردی و استکمالی (رستگاری و حیات ابدی)

نخستین لایه از اهداف جهاد در سوره صف، متوجه ذات مجاهد و تطهیر اوست. آیه ۱۲ سوره صف «يَغْفِرْ لَكُمْ ذُنُوبَكُمْ وَيُدْخِلْكُمْ جَنَّاتٍ...» به این مهم اشاره دارد. در این الگو، «مغفرت» تنها یک بخشش ساده نیست، بلکه به معنای پاک شدن از آلودگی‌های تعلق و ترس است که مانع حرکت به سوی خداست. علامه طباطبائی معتقد است که ذکر «مغفرت» پیش از «جنت»، نشان دهنده آن است که تا انسان از پلیدی گناه (که ریشه در حب دنیا دارد) پاک نشود، صلاحیت ورود به حیات طیبیه را ندارد (طباطبائی، ۱۴۱۷: ۱۹/۲۶۰).

امام شهید خامنه‌ای (علیه السلام) بر این باورند که بزرگترین دستاورد فردی مجاهد، «خروج از بن‌بست‌های نفس» است. جهاد، معبری است که انسان را از حسیض خاک به اوج معنا می‌رساند. غایت فردی در اینجا، رسیدن به مقامی است که در آن، مرگ دیگر پایان نیست، بلکه آغاز «فوز عظیم» است. ایشان تأکید می‌کنند که این غایت، به مجاهد «بهجت و آرامش» می‌بخشد؛ چراکه او خود را در هر صورت (چه کشته شود و چه پیروز شود) برنده این تجارت می‌بیند (خامنه‌ای، ۱۴۰۲: ۷۶؛ ۱۳۹۳: ۵۲-۵۴).

دو. غایت نزدیک و نصرت راهبردی (فتح قریب)

قرآن کریم پس از ذکر پاداش‌های اخروی، به نیازی اشاره می‌کند که مجاهد در صحنه زمین با آن روبروست: «وَأُخْرَىٰ تُحِبُّونَهَا نَصْرٌ مِنَ اللَّهِ وَفَتْحٌ قَرِيبٌ» (صف: ۱۳). تعبیر «تُحِبُّونَهَا» نشان می‌دهد که خداوند گرایش فطری انسان به پیروزی عینی در دنیا را امضا کرده است. «فتح قریب» در اینجا به معنای شکسته شدن هیمنه دشمن در زمان نزدیک است (طبرسی، ۱۳۷۲: ۹/۴۲۴). رهبری در تحلیل این غایت، میان «نصرت» و «فتح» تفکیک قائل می‌شوند. نصرت، یاری الهی در جریان مبارزه است و فتح، نتیجه نهایی و گشایش بن‌بست‌هاست. ایشان معتقدند که «فتح قریب» در سوره صف، صرفاً یک نوید تاریخی برای مسلمانان صدر اسلام نیست، بلکه یک «سنت جاری» است. هرگاه مؤلفه‌های جهاد (بنیان مرصوص و صدق) محقق شود، پیروزی در دسترس خواهد بود. این غایت، «امیدآفرینی واقع‌بینانه» را در بدنه جامعه اسلامی تزریق می‌کند (خامنه‌ای، ۱۴۰۲: ۷۸).

سه. غایت غایی: غلبه تمدنی و جهانی‌سازی توحید

اوج اهداف سوره صف در آیه ۹ تجلی یافته است: «لِيُظْهَرَهُ عَلَى الدِّينِ كُلِّهِ وَلَوْ كَرِهَ الْمُشْرِكُونَ». این غایت، نه یک پیروزی منطقه‌ای، بلکه یک «تحول جهانی» است. «اظهار» در اینجا به معنای غلبه و استیلا است. مفسرانی چون فخر رازی معتقدند این غلبه هم از نظر «حجت و برهان» است و هم از نظر «قدرت و سطوت» که در نهایت با ظهور منجی کامل خواهد شد (فخر رازی، ۱۴۲۰: ۵۰۹/۲۹).

این بخش از اندیشه تفسیری امام شهید خامنه‌ای (علیه السلام)، کاملاً رویکرد تمدنی دارد. ایشان غایت نهایی جهاد را «تأسیس تمدن نوین اسلامی» و خروج بشریت از زیر یوغ ادیان باطل و نظامات مادی

می‌دانند. در این نگاه، جهاد سوره صف تا زمانی که «دین» (به معنای برنامه زندگی) در سطح جهانی به توحید برنگردد، پایان نمی‌یابد. این «غلبه تمدنی»، غایتی است که به مبارزه، معنای جهانی و تاریخی می‌بخشد و آن را از سطح یک درگیری قبیله‌ای یا مذهبی محدود خارج می‌سازد (خامنه‌ای، ۱۴۰۲: ۸۳-۹۴).

با تحلیل مبانی، مؤلفه‌ها و غایات، روشن شد که «الگوی جهاد در سوره صف» یک الگوی انسان‌ساز، جامعه‌پرداز و تمدن‌گرا است که بر محوریت «نظم»، «صدق» و «نصرت الهی» استوار است. این در حالی است که در رهیافت‌های استشراقی، این منظومه منسجم، اغلب به «خشونت بدوی»، «کشورگشایی اعراب» یا «تعصب مذهبی» تقلیل داده شده است. در بخش بعدی، بر پایه این الگوی تبیین شده، به واکاوی انتقادی انگاره‌های خاورشناسان خواهیم پرداخت تا مشخص شود که آن‌ها چگونه با نادیده گرفتن این زیرساخت‌های معرفتی و غایات تمدنی، تصویری کاریکاتوری از جهاد ارائه داده‌اند.

۴. واکاوی نظام‌مند رهیافت‌های استشراقی به مفهوم جهاد

مطالعات استشراقی در باب جهاد، صرفاً یک گزارش تاریخی نیست، بلکه محصول پیش‌فرض‌های معرفت‌شناختی و روش‌شناختی خاصی است که مفهوم جهاد را از بستر اصیل قرآنی خارج کرده و در قالب‌های غربی بازسازی می‌کند. این رهیافت‌ها را می‌توان در چهار محور زیر نظام‌مند کرد:

۱. رهیافت بافت‌گرا (Contextual Approach)

این رهیافت که ریشه در سنت مطالعات تاریخی-انتقادی (Historical-Critical) دارد، مفهوم جهاد در قرآن را برآمده از تعامل پیامبر ﷺ با مقتضیات سیاسی مدینه می‌داند. در حالی که نولدکه با تکیه بر کروئولوژی، سوره‌های مدنی را بستر تحول احکام اجتماعی می‌داند (See Nöldeke, 2013)، محققانی چون مونتگومری وات با رویکردی کارکردگرایانه، آیات جهاد (از جمله در سوره صف) را پاسخی عمل‌گرایانه به نیازهای دولت-شهر مدینه برای انسجام درونی و بسط قدرت سیاسی تفسیر می‌کنند. (Watt, 1956, 320-335)

آن‌ها با تمرکز بر بافت نزول، جهاد را از یک «تکلیف الهی» به یک «سیاست توسعه طلبانه» تقلیل می‌دهند. الا لاندائو تسرون در دایرةالمعارف قرآن لایدن صراحتاً بیان می‌کند که تحول مفاهیم از «صبر» در مکه به «قتال» در مدینه، نشان‌دهنده تغییر ماهیت اسلام از یک جنبش اخلاقی به یک قدرت نظامی است (Landau-Tasseran, 2002: 3/37).

نقد رهیافت بافت‌گرا

چنان‌که تبیین شد، مستشرقانی نظیر نولدکه و وات، آیات جهاد در سوره صف را محصول «تغییر موازنه قدرت» و ضرورتی برای تثبیت دولت مدینه می‌دانند. در نقد این نگاه، بر اساس اندیشه تفسیری امام شهید خامنه‌ای (علیه السلام)، محورهای زیر قابل طرح است:

الف) نقد تقلیل «وحی» به «پاسخ‌های موقعیتی»: مستشرقان با نگاهی سکولار، وحی را واکنشی به حوادث پیرامونی می‌بینند. در مقابل، امام شهید خامنه‌ای (علیه السلام) معتقدند که حوادث تاریخی (بافت نزول)، تنها «بهانه» و «ظرفی» برای بیان یک «سنت لایتغیر الهی» هستند. اگرچه سوره صف در مدینه و در فضای نیاز به بسیج نظامی نازل شده، اما مفاهیم آن (نظیر نصرت الهی و صدق) ریشه در «هستی‌شناسی توحیدی» دارد، نه در «جامعه‌شناسی یثرب». امام شهید خامنه‌ای (علیه السلام) تأکید دارند که آیات جهاد، بیانگر «قواعد نصرت الهی» هستند که در هر زمانی که جبهه حق در برابر باطل قرار گیرد، جاری است (خامنه‌ای، ۱۴۰۲: ۵۵-۶۰). بنابراین، تقلیل «بنیان مرصوص» به یک تاکتیک نظامی زودگذر، نادیده گرفتن اصل «انسجام ایمانی» به عنوان یک ضرورت تمدنی همیشگی است.

ب) تداوم منطق توحیدی از مکه تا مدینه (وحدت دعوت): بافت‌گرایان مدعی انقطاع میان «صبر مکه» و «جهاد مدینه» هستند. اما با تحلیل سوره صف روشن می‌شود که جهاد، تداوم منطقی همان ایمانی است که در مکه فریاد می‌شد. در سوره صف، خداوند جهاد را «تجارت» نامیده که ریشه در «ایمان به خدا و رسول» دارد (تؤمنون بالله و رسوله...). امام شهید خامنه‌ای (علیه السلام) بر این نکته پافشاری می‌کنند که جهاد مدنی، میوه و ثمره توحید مکی است. ایشان برخلاف مستشرقان که جهاد را «چرخش عمل‌گرایانه» می‌بینند، آن را «تجلی عملی توحید» در ساحت اجتماعی می‌دانند (خامنه‌ای، ۱۴۰۲: ۶۴-۷۲). لذا، جهاد نه به دلیل دستیابی به قدرت، بلکه به دلیل «اصالت نبرد حق و باطل» در نظام خلقت تشریع شده است.

ج) غلبه «ارزش‌گرایی» بر «قدرت‌گرایی»: در رهیافت استشرافی، انگیزه جهاد، بسط قلمرو و قدرت است. اما آیات سوره صف با توییح «لِمَ تَقُولُونَ مَا لَا تَفْعَلُونَ» نشان می‌دهد که قرآن حتی در

اوج نیاز به سرباز، حاضر نیست «کیفیت اخلاقی» و «صدق مجاهد» را فدای «کمیت نظامی» کند. اگر هدف صرفاً قدرت طلبی سیاسی بود، قرآن نباید با لحنی تند (کبر مقتاً...) نیروهای خود را تضعیف یا سرزنش می کرد. امام شهید خامنه ای رحمته الله علیه با استناد به همین آیات، استدلال می کنند که در الگوی جهاد سوره صف، «قدرت» هدف نیست، بلکه «اقامه حق» هدف است. ایشان بیان می کنند که پیروزی (نصر من الله) در این سوره، پاداش «انضباط معنوی» و «صدق مخبری» است، نه محصول صرف محاسبات مادی قدرت. این نشان می دهد که منطق سوره، فراتر از تحلیل های مائریالیستی مستشرقان است.

د) الگوی فراتاریخی «حواریون»: پایان بندی سوره صف با ارجاع به حضرت عیسی علیه السلام و حواریون، ابطال گر دیدگاه بافت گرایان است. اگر آیات جهاد صرفاً برای حل مشکل قدرت در مدینه بود، چرا خداوند مجاهدان را به الگوگیری از پیروان عیسی علیه السلام فرا می خواند که در شرایط فقدان قدرت سیاسی و در اوج مظلومیت بودند؟ (طباطبایی، ۱۴۱۷: ۲۶۴/۱۹). امام شهید خامنه ای رحمته الله علیه از این تقابل تاریخی نتیجه می گیرند که «ماهیت جهاد»، نصرت دین خداست؛ چه در حال قدرت (مانند پیامبر در مدینه) و چه در حال غربت (مانند حواریون). این ارجاع تاریخی در سوره، نگاه محدود مستشرقان به «بافت زمانی مدینه» را در هم می شکند.

دو. رهیافت تقلیل گرای فیزیکی

در این رویکرد، جهاد عمدتاً به معنای قتال (warfare) فهم می شود و ابعاد اخلاقی یا سلوکی آن در قرائت های متأخر برجسته شده اند. دیوید کوک در اثر خود استدلال می کند که تمایز میان «جهاد اکبر» و «جهاد اصغر» پدیده ای متأخر است و در منابع اولیه اسلامی به صورت تثبیت شده دیده نمی شود؛ از این رو، خوانش های درونی ساز جهاد را باید محصول تحول های بعدی در سنت اسلامی دانست. (Cook, 2005, 32) لاندائو تاسرون نیز بر این باور است که عبارات دال بر «جهاد اکبر» که بیانگر بعد تربیتی و اخلاقی جهاد است و جهاد با نفس و جهاد با شیطان را معنا می دهد، اصلاً در قرآن نیامده و صرفاً در منابع متأخر ذکر شده است. (Landau-Tasseran, 2002: 3/37). در این دیدگاه، پیوند میان «تجارت الهی» (تجارة تجیکم) و جهاد در سوره صف، به عنوان یک «قرارداد مزدوری» یا تحریک مادی برای سربازگیری تحلیل می شود و ابعاد استکمالی و پیوند آن با ایمان (تؤمنون بالله...) کمتر مورد توجه قرار گرفته است.

نقدِ رهیافتِ تقلیل‌گرای فیزیکی (حذف ابعاد معنوی و تربیتی)

این رهیافت که توسط افرادی چون دیوید کوک و لاندائو تاسرون دنبال می‌شود، مدعی است که جهاد در قرآن صیغه‌ای کاملاً مادی و نظامی دارد و ابعاد معنوی (مانند جهاد با نفس) برساخته‌های بعدی مسلمانان است. در نقد این نگاه، بر اساس اندیشه تفسیری امام شهید خامنه‌ای (علیه السلام)، می‌توان بر موارد زیر استدلال کرد:

الف) پیوند اندام‌وار «جهاد اصغر» با «جهاد اکبر»: مستشرقان میان میدان نبرد فیزیکی و ساخت تربیت معنوی قائل به تفکیک هستند. اما در سوره صف، ایمان به خدا (تؤمنون بالله) و ایمان به رسول، به عنوان «مینا» و «شرط لازم» جهاد ذکر شده است. امام شهید خامنه‌ای (علیه السلام) در تبیین الگوی جهاد، معتقدند که جهاد برونی (قتال) بدون جهاد درونی (تقوا و ایمان) ناممکن و بی‌اثر است. ایشان تأکید دارند که «بنیان مرصوص» پیش از آنکه یک صف نظامی باشد، یک «بنیان روحی» است که در آن، منیت‌ها ذوب شده است (خامنه‌ای، ۱۴۰۲: ۲۹). در واقع، سوره صف با توییخ «لِمَ تَقُولُونَ مَا لَا تَفْعَلُونَ»، نشان می‌دهد که ریشه شکست‌های نظامی، در «خلأهای اخلاقی» و عدم هماهنگی قول و فعل است. این یعنی جهاد در قرآن، یک «فرآیند تربیتی» است، نه صرفاً یک «عملیات تخریبی».

ب) بازتعریف «تجارت»: از سود مادی به رستگاری وجودی: مستشرقان تقلیل‌گرا، تعبیر «هَلْ أَذِلُّكُمْ عَلَى تِجَارَةٍ...» را نوعی «تحریک مادی» یا قرارداد مزدوری برای جذب اعراب جنگ‌جو می‌دانند. در اندیشه امام شهید خامنه‌ای (علیه السلام)، این «تجارت» یک معامله مادی نیست، بلکه «رهایی از منیت» و رسیدن به «حیات طیبه» است. تعبیر «تُنجِيكُمْ مِنْ عَذَابٍ أَلِيمٍ» نشان می‌دهد که غایت جهاد، نجات روح انسان از بن‌بست‌های مادی و اخلاقی است (خامنه‌ای، ۱۴۰۲). برخلاف نگاه برخی مستشرقان که جهاد را در «کشتن و کشته شدن» خلاصه می‌کند، سوره صف آن را مسیری برای «تزکیه» و رسیدن به «مغفرت» و «جنات عدن» معرفی می‌کند. این یعنی جهاد، یک «سلوک الی‌الله» در بستر اجتماع است.

ج) غلبه «بصیرت» بر «تهور کور»: تقلیل‌گرایان جهاد را به «خسوف مقدس» تعبیر می‌کنند. اما سوره صف با محور قرار دادن شخصیت حضرت موسی (علیه السلام) و حضرت عیسی (علیه السلام)، نشان می‌دهد که جهاد، مسیری است که با «بصیرت» و «شناخت جبهه حق» آغاز می‌شود. امام شهید خامنه‌ای (علیه السلام) در تحلیل سوره صف، بر عنصر «بصیرت» به عنوان رکن اصلی جهاد تأکید دارند. ایشان معتقدند

مجاهدی که در «بنیان مرصوص» قرار می‌گیرد، ابتدا باید به «صدق مقامی» رسیده باشد؛ یعنی بداند برای چه می‌جنگد و در برابر کیست. تقلیل جهاد به خشونت فیزیکی، نادیده گرفتن این زیربنای معرفتی است که در سرتاسر سوره صف (از تسبیح ابتدایی تا نصرت انتهایی) جاری است.

د) مفهوم «نصرت الهی» به مثابه یک امر متافیزیکی: اگر جهاد صرفاً یک جنگ فیزیکی بود، «نصر من الله» معنایی نداشت و پیروزی تنها تابع سازوبرگ نظامی می‌بود. در الگوی سوره صف، پیروزی (فتح قریب) تابعی از «کونوا انصار الله» است. امام شهید خامنه‌ای رحمته‌الله بیان می‌کنند که این نصرت، یک امداد غیبی است که تنها به «انسان تراز قرآن» تعلق می‌گیرد (خامنه‌ای، ۱۴۰۲: ۸۱-۹۴). مستشرقان با حذف این بعد متافیزیکی، عملاً «قلب سوره صف» را که همان پیوند میان مجاهد و پروردگار است، از کار می‌اندازند.

سه. رهیافت دوگانه‌ساز حقوقی

این جریان، با تکیه بر متون فقهی کلاسیک و خوانش تاریخی آنها، جهاد را در چارچوبی از روابط حقوقی و سیاسی میان دارالاسلام و دارالحرب توضیح می‌دهد. مجید خدوری نشان می‌دهد که فقه کلاسیک چگونه برای تنظیم رابطه با بیرون از قلمرو اسلام، مفاهیمی چون جهاد، صلح موقت و آتش‌بس را صورت‌بندی کرده است (Khadduri, 1955, 104-167). همچنین رودولف پیتز نشان می‌دهد که در برخی متون کلاسیک، آیات جهاد، از جمله آیات مربوط به «بنیان مرصوص» و «لِيُظْهِرَهُ عَلَى الدِّينِ كُلِّهِ»، پیوند با دفاع، بسیج جمعی، و گاه غلبه سیاسی فهم شده‌اند. (Peters, 1996, p 8).

نقد رهیافت دوگانه‌ساز حقوقی

این رهیافت مدعی است که آیات سوره صف (به‌ویژه تعبیر «لِيُظْهِرَهُ عَلَى الدِّينِ كُلِّهِ») تئوریزه‌کننده یک سلطه‌گری جهانی و نفی زیست مسالمت‌آمیز با پیروان سایر ادیان است. در نقد این رویکرد، بر اساس اندیشه تفسیری امام شهید خامنه‌ای رحمته‌الله، محورهای زیر قابل تبیین است:

الف) غایت جهاد؛ «رفع ظلم» به جای «تحمیل عقیده»: مستشرقان تصور می‌کنند هدف از جهاد در سوره صف، اجبار دیگران به پذیرش اسلام است. اما امام شهید خامنه‌ای رحمته‌الله با نگاهی کل‌نگر به قرآن، تأکید دارند که هدف جهاد، «درهم‌شکستن ساختار ظلم و استکبار» است، نه تحمیل عقیده به توده‌های مردم. در اندیشه امام شهید خامنه‌ای رحمته‌الله، «غلبه دین» (لِيُظْهِرَهُ عَلَى الدِّينِ كُلِّهِ) که در

سوره صف مطرح شده، به معنای استقرار «نظام عادلانه توحیدی» است که در آن، هیچ قدرتی توان به بند کشیدن انسان‌ها را نداشته باشد (خامنه‌ای، ۱۴۰۲). ایشان با استناد به سیره نبوی و مبانی قرآنی، استدلال می‌کنند که جهاد برای «آزادی بشر» از جنگال طواغیت است؛ لذا دوگانه اصلی در سوره صف، «حق و باطل» یا «ظالم و مظلوم» است، نه صرف «مسلمان و نامسلمان».

ب) بازخوانی «بنیان مرصوص»: انسجام در برابر تعرض، نه تهاجم بدوی

مستشرقان تعبیر «بنیان مرصوص» را نمادی از یک گارد تهاجمی برای بلعیدن جهان می‌دانند. امام شهید خامنه‌ای (علیه السلام) این تعبیر را لزوماً به معنای آرایش نظامی تهاجمی نمی‌بینند، بلکه آن را «استحکام درونی امت» در برابر فشارها و فتنه‌های خارجی معنا می‌کنند. ایشان معتقدند «بنیان مرصوص» یعنی تشکیلاتی که در برابر نفوذ، تفرقه و ضربات دشمن، نفوذناپذیر است. (همان، ۲۹) این استحکام برای «دفاع از هویت و آرمان» است. در سوره صف، قبل از دستور به قتال، سخن از اذیت و آزار پیامبران (موسی و عیسی علیهما السلام) است؛ این نشان می‌دهد که جهاد، پاسخی به «کارشکنی و فتنه‌گری» جبهه مقابل است، نه یک تهاجم بی‌دلیل برای کشورگشایی.

ج) تمایز میان «کفر» و «فتنه/ظلم» به عنوان علت حکم: مستشرقان «کفر» را علت جنگ در قرآن می‌دانند. اما در سوره صف، صف‌بندی در برابر کسانی است که «می‌خواهند نور خدا را خاموش کنند» (یُریدُونَ لِیُطْفِئُوا نُورَ اللَّهِ...). امام شهید خامنه‌ای (علیه السلام) با تأکید بر این آیه، استدلال می‌کنند که جبهه مقابل مجاهدان در سوره صف، جبهه «اراده‌های معاند» است که فعالانه برای حذف حقیقت و بسط ظلم تلاش می‌کنند. لذا دوگانه‌سازی مستشرقان که اسلام را دینی ماهیتاً ستیزه‌جو با غیرمسلمانان معرفی می‌کند، با منطق سوره صف که جهاد را پاسخی به «خاموش‌کنندگان نور حقیقت» می‌داند، در تضاد است.

د) هم‌سنگری با اهل کتاب حقیقی (الگوی حواریون): پایان‌بندی سوره صف با فراخوان مسلمانان به الگوگیری از «حواریون عیسی (علیه السلام)»، بزرگترین نقض بر ادعای ستیز با غیرمسلمانان است. اگر منطق قرآن، جنگ با غیرمسلمانان بود، هرگز مجاهدان مسلمان را به الگوبرداری از پیروان مسیح (علیه السلام) تشویق نمی‌کرد. این نشان می‌دهد که از نظر قرآن، «حواریون» (مؤمنان مسیحی) و «انصار محمد (صلی الله علیه و آله و سلم)» در یک جبهه واحد (انصار الله) قرار دارند. این نگاه، دوگانه‌سازی مستشرقان را که به دنبال ایجاد شکاف ذاتی میان ادیان در مسئله جهاد هستند، کاملاً ابطال می‌کند.

جبار. رهیافت ذات‌انگار جنگ طلب

این رهیافت با تکیه بر خوانش‌های تاریخی و فقهی از جهاد، خشونت را به‌عنوان یکی از مؤلفه‌های پایدار سنت اسلامی تفسیر کرده و کمتر به زمینه‌های تاریخی نزول آیات توجه کرده‌اند. در برخی رویکردهای انتقادی معاصر، پژوهشگرانی چون برنارد لوئیس بر نقش مفاهیم جهاد و جنگ در شکل‌گیری سنت سیاسی و حقوقی اسلام تأکید کرده‌اند. لوئیس در اثر خود نشان می‌دهد که جهاد در تاریخ اسلام صرفاً یک مفهوم عبادی نبوده، بلکه با ساختار قدرت، دولت و روابط سیاسی نیز پیوند داشته است. (Lewis, 2003: 26-32). در این چارچوب، جهاد به‌عنوان یکی از منابع مفهومی و تاریخی مورد استناد جریان‌های رادیکال معاصر تحلیل می‌شود و در کنار عوامل سیاسی و تاریخی، در تبیین پیدایش تروریسم اسلام‌گرا نقش می‌یابد (Lewis, 2003: 137-165).

نقد رهیافت ذات‌انگار جنگ طلب (همسان‌سازی جهاد و تروریسم)

مستشرقان این جریان، با گزینش برخی آیات قرآن که دستور به قتال داده است، با نادیده گرفتن مبانی اخلاقی آن، جهاد را منشأ رادیکالیسم مذهبی معرفی می‌کنند. در نقد این نگاه، بر اساس اندیشه تفسیری امام شهید خامنه‌ای^۱، محوره‌های زیر قابل طرح است:

الف) تمایز «صلابت نظامی» (بنیان مرصوص) از «قساوت تروریستی»: امام شهید خامنه‌ای^۲ میان «قاطعیت در برابر ظالم» و «بی‌رحمی نسبت به انسان‌ها» تمایز دقیق قائل هستند. ایشان تأکید دارند که «بنیان مرصوص» به معنای استحکام در میدان نبرد علیه «قدرت‌های استکباری» است، نه تعرض به انسان‌های بی‌گناه. در اندیشه ایشان، جهاد قرآنی دارای «انضباط اخلاقی» است؛ در حالی که تروریسم محصول «خروج از مرزهای الهی» است. سوره صف با تأکید بر «تسبیح الهی» در ابتدا و «نصرت الله» در انتها، نشان می‌دهد که جهاد، فعلی «خدا-محور» است که نمی‌تواند با ابزارهای شیطانی (مانند کشتار بی‌گناهان) محقق شود. (خامنه‌ای، ۱۴۰۲: ۱۸).

ب) تقابل «منطق ایمان» با «منطق خشونت کور»: امام شهید خامنه‌ای^۳ با استناد به آیات سوره صف، نشان می‌دهند که جهاد، تابعی از «ایمان و بصیرت» است. در نگاه ایشان، جهاد به معنای صرف جنگ نیست، بلکه هنگامی ارزش می‌یابد که در مسیر دفاع از ارزش‌های اسلامی و در راه خدا باشد. سوره صف با پیوند دادن جهاد به «تجارت نجات‌بخش»، آن را از یک کنش غریزی به یک «انتخاب آگاهانه و معنوی» ارتقا می‌دهد. تروریسم محصول «جهل و تعصب» است، اما جهاد سوره صف محصول «صدق و ایثار» است؛ دو هویتی که در ذات با هم در تضادند.

ج) نقد پیوند جهاد با جریان‌های تکفیری: برخی مستشرقان، جریان‌های تکفیری را خروجی طبیعی آیات جهاد می‌دانند. امام شهید خامنه‌ای (علیه السلام) در تحلیل‌های تمدنی خود، جریان‌های خشونت‌طلب مدعی اسلام را «انحراف از منطق جهاد» و غالباً محصول طراحی‌های استعماری برای زشت جلوه دادن چهره اسلام می‌دانند. ایشان تأکید دارند که الگوی جهاد در سوره صف (کونوا انصار الله)، مسیری را ترسیم می‌کند که به «تمدن‌سازی و عزت» منتهی می‌شود، نه به «ویرانی و بدنامی دین» (خامنه‌ای، ۱۳۹۴). ایشان تفاوت «مجاهد بصیر قرآنی» را با «تروریست و عناصر تکفیری»، در عنصر «ولایت» و «فهم صحیح جبهه‌بندی» می‌دانند که در سوره صف به خوبی تبیین شده است.

تحلیل و ارزیابی

برآیند این پژوهش نشان می‌دهد که «جهاد» در سوره صف، در منطق قرآنی و در خوانش تفسیری امام شهید خامنه‌ای (علیه السلام)، صرفاً یک فرمان عملی در صحنه نبرد نیست، بلکه یک هندسه‌ی کامل از ایمان، کنش، سازمان، و غایت را پیش چشم می‌نهد. از این منظر، سوره صف را می‌توان متنی دانست که در آن، جهاد از سطح یک رفتار مقطعی فراتر می‌رود و به صورت یک «الگوی زیست مؤمنانه» سامان می‌یابد؛ الگویی که هم نسبت انسان با خدا را توضیح می‌دهد، هم نسبت فرد با جمع را، و هم نسبت جامعه مؤمن با تاریخ و آینده را.

در این خوانش، نقطه عزیمت الگو، توحید است. آغاز سوره با تسبیح موجودات، نشان می‌دهد که حرکت جهادی در افق یک عالم جهت‌مند و خدامحور معنا می‌یابد؛ جهانی که در آن، فعل انسانی اگر در مدار الهی قرار گیرد، از پراکندگی و بی‌جهتی نجات پیدا می‌کند، از همین جا روشن می‌شود که جهاد، در سوره صف، نه واکنشی صرف به تهدید بیرونی، بلکه صورت تاریخی پیوند انسان با سنت‌های الهی است. امام شهید خامنه‌ای (علیه السلام) نیز در تفسیر خود بر همین نکته تأکید می‌کنند که جهاد، زمانی در جایگاه حقیقی خویش قرار می‌گیرد که از متن ایمان و باور به ربوبیت الهی سر برآورد؛ یعنی کنش بیرونی مجاهد، ادامه منطقی یک جهان‌بینی درونی است، نه محصول هیجان، تعصب یا صرف مصلحت سیاسی.

یکی از محورهای مهم این پژوهش، برجسته‌سازی نسبت میان «صدق» و «جهاد» است. سوره صف با تعبیر «لِمَ تَقُولُونَ مَا لَا تَفْعَلُونَ» نشان می‌دهد که جهاد، پیش از آن‌که میدان رویارویی بیرونی باشد، میدان آزمون درون است. در این جا، صدق نه یک فضیلت جانبی، بلکه شرط ورود به

ساحت جهاد است. بر اساس این متعلق، مجاهد کسی است که میان ادعا و عمل، و میان ایمان و رفتار، شکافی باقی نگذاشته باشد. این نکته در تفسیر امام شهید خامنه‌ای رحمته‌الله نیز جایگاهی محوری دارد؛ زیرا ایشان جهاد را برآمده از «صدقِ مخبری و مقامی» می‌دانند، یعنی هماهنگی باطن و ظاهر، نیت و رفتار، و گفتار و موضع. بنابراین، سوره صف جهاد را از سطح یک «عمل صرف» به سطح یک «حقیقت اخلاقی متجسد» ارتقا می‌دهد.

در گام بعد، سوره صف جهاد را در قالب یک «ساختار جمعی» تصویر می‌کند. استعاره «بنیان مرموص» از مهم‌ترین دلالت‌های این سوره است. زیرا نشان می‌دهد که جهاد قرآنی با انضباط، هم‌پیوستگی، و انسجام اجتماعی معنا می‌یابد. در این جا، فردیتِ پراکنده جای خود را به صفی مستحکم می‌دهد که در آن، اراده‌ها هم‌جهت می‌شوند و نیروها در خدمت یک مقصد واحد قرار می‌گیرند. در نگاه تفسیری امام شهید خامنه‌ای رحمته‌الله، این تعبیر تنها یک تصویر بلاغی نیست، بلکه بیانگر منطق سازمان‌یافتگی جبهه حق است؛ جبهه‌ای که برای تحقق مأموریت خود نیازمند صف، پیوند، هماهنگی، و استحکام درونی است. به این ترتیب، جهاد در سوره صف، هم اخلاقی است و هم اجتماعی؛ هم درونی است و هم نهادی.

از سوی دیگر، سوره صف جهاد را به صورت کامل و جامع طرح می‌کند؛ یعنی آن را به مال و جان، به اندیشه و عمل، و به آمادگی و فداکاری پیوند می‌زند. تعبیر «تجاهدون فی سبیل الله بأموالکم و أنفسکم» نشان می‌دهد که جهاد یک ساحت واحد اما چندبُعدی دارد. در این الگو، مال و جان دو رکن متقابل نیستند، بلکه دو مرتبه از مشارکت در راه خدا هستند. امام شهید خامنه‌ای رحمته‌الله با تأکید بر تعبیر «تجارة تنجیکم» این نکته را برجسته می‌سازد که جهاد، معامله‌ای برای بقا در حقیقت است؛ معامله‌ای که در آن، انسان از خویشین محدود عبور می‌کند و به افق نجات، مغفرت و حیات طویه می‌رسد. بدین سان، جهاد در سوره صف هم‌زمان حامل معنای ریاضت، ایثار، امید، و رهایی است.

از حیث غایت نیز، این سوره جهاد را در سطحی فراتر از پیروزی نظامی یا غلبه سیاسی معنا می‌کند. غایت نهایی، «لیظهره علی الدین کله» است؛ یعنی غلبه حق بر همه اشکال باطل در سطح تاریخ. در اینجا، نصرت الهی نه صرفاً یک امداد لحظه‌ای، بلکه وعده‌ای تاریخی و مستمر است که به حرکت جبهه حق جهت می‌بخشد. در خوانش امام شهید خامنه‌ای رحمته‌الله، این غایت، رنگی تمدنی پیدا می‌کند؛ به این معنا که جهاد زمینه‌ساز استقرار نظم توحیدی در حیات فردی و جمعی است و می‌تواند در عرصه‌های فرهنگی، سیاسی، علمی و اجتماعی نیز امتداد یابد. از همین رو، جهاد در سوره صف نه پایان یک نبرد، بلکه آغاز یک مسیر تمدنی است.

در نسبت با رهیافت‌های استشراقی نیز این پژوهش به این نتیجه می‌رسد که بسیاری از خوانش‌های برون‌دینی، جهاد را یا در افق تاریخ قدرت می‌فهمند، یا در سطح قتال فیزیکی، یا در قالب یک سازوکار حقوقی صرف. اما الگوی مستخرج از سوره صف نشان می‌دهد که جهاد در متن وحی، حقیقتی چندلایه است که بدون فهم پیوندش با ایمان، صدق، بصیرت، نظم، و نصرت الهی، به‌درستی فهم نمی‌شود. از این منظر، جهاد نه ابزار خشونت، بلکه شیوه‌ای برای تحقق توحید در تاریخ است.

جمع‌بندی این پژوهش آن است که سوره صف، در پرتو اندیشه تفسیری امام شهید خامنه‌ای (علیه السلام)، یک «منشور جهادی» ارائه می‌دهد؛ منشوری که از توحید آغاز می‌شود، با صدق و صف و سازمان امتداد می‌یابد، و به نصرت و غلبه حق ختم می‌گردد. بنابراین، جهاد در این سوره، نه یک کنش محدود، بلکه الگویی برای ساخت انسان، سامان جامعه، و افق‌بخشی به تاریخ است.

نتیجه‌گیری

پژوهش حاضر با تبیین الگوی جهاد در سوره مبارکه صف بر بنیاد اندیشه تفسیری امام شهید خامنه‌ای (علیه السلام) و واکاوی انتقادی رهیافت‌های استشراقی، به این نتیجه کلان دست یافت که مفهوم جهاد در این سوره، نه یک پدیده گسسته نظامی، بلکه یک «دکترین تمدن‌ساز» و «منظومه تربیتی-معرفتی» است که بر ارکان توحید، صدق و بصیرت استوار شده است. در طول این نوشتار تبیین گردید که الگوی استخراج‌شده از اندیشه امام شهید خامنه‌ای (علیه السلام)، جهاد را از سطح یک کنش فیزیکی برای بسط قدرت، به سطح یک «تجارت رهایی‌بخش» ارتقا می‌دهد که غایت آن نجات انسان از بن‌بست‌های مادی و استقرار عدل توحیدی است. یافته‌های این تحقیق نشان داد که مؤلفه «بنیان مرصوص» در سوره صف، تنها نمادی از آرایش نظامی نیست، بلکه بیانگر یک انضباط تشکیلاتی نفوذناپذیر است که ریشه در «صدق مخبری و مقامی» مجاهدان دارد؛ به این معنا که پیروزی در میدان نبرد، تابعی از هماهنگی قول و فعل و انحلال منیت‌ها در اراده الهی است.

در لایه تحلیلی و انتقادی، این مقاله با نقد چهار رهیافت کلیدی استشراق (بافت‌گرایی، تقلیل‌گرایی، دوگانه‌سازی حقوقی و ذات‌انگاری جنگ‌طلب)، اثبات نمود که دیدگاه‌های غربی به دلیل ابتنا بر پیش‌فرض‌های سکولار و ماتریالیستی، دچار خطای روش‌شناختی در فهم پدیده جهاد شده‌اند. این پژوهش روشن ساخت که برخلاف ادعای مستشرقان بافت‌گرا نظیر نولدکه و وات، جهاد

در سوره صف محصول ضرورت‌های سیاسی مقطعی در مدینه نیست، بلکه بر پایه منطق «نصرت‌دهی به دین خدا» بنا شده که نمونه فراتاریخی آن در الگوی حواریون عیسی (علیه السلام) متجلی است. همچنین، نقد تقلیل‌گرایی مادی نشان داد که تفکیک میان جهاد اصغر و اکبر در این سوره ناممکن است؛ چرا که قرآن کریم فلاح و رستگاری اخروی را پاداش مستقیم مجاهدتی می‌داند که از ایمان به خدا و رسول آغاز شده است. از سوی دیگر، این نوشتار با ابطال دوگانه‌سازی‌های حقوقی مستشرقانی چون خدوری، تبیین نمود که هدف جهاد در سوره صف نه تحمیل دین، بلکه مقابله با اراده‌های معاندی است که قصد خاموش کردن نور حقیقت را دارند؛ لذا ماهیت این جهاد، صیانتی و رهایی‌بخش است نه تهاجمی و استعماری.

در نهایت، نتیجه نهایی این پژوهش بر این اصل استوار است که الگوی جهاد در اندیشه امام شهید خامنه‌ای (مد ظله العالی)، با بازتعریف نسبت میان «مجاهد»، «امت» و «پروردگار»، یک ساختار تمدنی نوین را پیشنهاد می‌دهد که در آن «قدرت» نه به عنوان هدف، بلکه به عنوان ابزاری برای «اتمام نور الهی» و «غلبه تمدنی بر نظامات استکباری» فهم می‌شود. این الگو نه تنها پیوند ذاتی جهاد با تروریسم و خشونت کور را به طور بنیادین رد می‌کند، بلکه با ارائه مدلی منسجم از «صلابت معنوی» و «عقلانیت مجاهدانه»، راهبرد پایداری و عزت امت اسلامی را در مواجهه با چالش‌های معاصر ترسیم می‌نماید. بدین ترتیب، سوره صف فراتر از یک متن تاریخی، به مثابه یک نقشه‌راه همیشگی برای جبهه حق تبیین شد که در آن پیروزی (فتح قریب) نه صرفاً در گرو ابزارهای مادی، بلکه در گرو بازگشت به هویت انصاری و استقامت در مسیر نصرت الهی است.

فهرست منابع

قرآن کریم.

- ابن منظور، محمد بن مکرم، لسان العرب، بیروت: دار صادر، ۱۴۱۴ ق.
- اصغری، محمود، مفهوم، شاکله، علل و شاخصه‌های نفاق در سوره منافقون تفسیر مقام معظم رهبری، پژوهش‌های اجتماعی اسلامی، شماره ۹۲، ۱۳۹۰ ش.
- براتی، حسین و دیگران، مفهوم سازی جهاد در قرآن کریم و تمایز معنایی آن با قتال (با تأکید بر آیه ۷۳ سوره توبه)، پژوهش‌های زبان‌شناختی قرآن، دوره ۱۴، شماره ۱، ۱۴۰۴ ش.
- خامنه‌ای، سید علی، تفسیر سوره صف، چاپ سوم، تهران: انتشارات انقلاب اسلامی، ۱۴۰۲ ش.
- خامنه‌ای، سیدعلی، طرح کلی اندیشه اسلامی در قرآن، تهران: انتشارات صهبا، ۱۳۹۲ ش.
- خامنه‌ای، سیدعلی، بیانات در دیدار با مسئولان نظام و میهمانان کنفرانس وحدت اسلامی، پایگاه اطلاع‌رسانی دفتر حفظ و نشر آثار حضرت آیت‌الله‌العظمی خامنه‌ای (Khamenei.ir)، ۱۳۹۸ ش.
- خامنه‌ای، سید علی، بیانات در دیدار با اساتید دانشگاه‌ها، ۱۳۹۳/۰۴/۱۱، پایگاه اطلاع‌رسانی دفتر حفظ و نشر آثار حضرت آیت‌الله‌العظمی خامنه‌ای (Khamenei.ir).
- خامنه‌ای، سید علی، بیانات در دیدار فرماندهان نیروی هوایی، ۱۴۰۲/۱۱/۱۶، پایگاه اطلاع‌رسانی دفتر حفظ و نشر آثار حضرت آیت‌الله‌العظمی خامنه‌ای (Khamenei.ir).
- راغب اصفهانی، حسین بن محمد، المفردات فی غریب القرآن، دمشق بیروت: دارالعلم الدار الشامیه، ۱۴۱۲ ق.
- رضایی هفتادر، حسن، نقد آرای فایرستون درباره جهاد، قرآن، فقه و حقوق اسلامی، سال دوم، شماره ۴، ۱۳۹۵ ش.
- سرپرست سادات، سید ابراهیم، بایسته‌های حفظ نظام در اندیشه سیاسی آیت الله خامنه‌ای، رهیافت انقلاب اسلامی، شماره ۵۴، ۱۴۰۰ ش.
- طباطبایی، سیدمحمدحسین، المیزان فی تفسیر القرآن، قم: دفتر انتشارات اسلامی جامعه مدرسین حوزه علمیه قم، ۱۴۱۷ ق.
- طبرسی، فضل بن حسن، مجمع البیان لعلوم القرآن، تهران: انتشارات ناصر خسرو، ۱۳۷۲ ش.
- فخررازی، محمد بن عمر، مفاتیح الغیب (التفسیر الکبیر)، بیروت: دار احیاء التراث العربی، ۱۴۲۰ ق.

- محمدی مجد، احمد، بررسی آیات جهاد و نقد دیدگاه برخی مستشرقان، تحقیقات قرآنی و حدیثی، سال ششم، شماره ۱۰، ۱۴۰۳ ش.
- مراد خانی، احمد، نقد و بررسی مقاله جهاد از دایره المعارف قرآن لیدن، قرآن پژوهی خاورشناسان، دوره ۵، شماره ۸، ۱۳۸۹ ش.
- مصطفوی، حسن، التحقيق فی کلمات القرآن الکریم، بیروت: دارالکتب العلمیه، ۱۴۳۰ ق.
- مطهری، مرتضی، جهاد، تهران: انتشارات صدرا، ۱۳۹۰ ش.

References

- Cook, D., Understanding Jihad, Berkeley: University of California Press, 2005.
- Firestone, Reuven, Jihad: The Origin of Holy War in Islam, Oxford University Press, 2002.
- Khadduri, M., War and Peace in the Law of Islam, Baltimore: Johns Hopkins Press, 1955.
- Landau Tasseron, E., Jihad, In Encyclopaedia of the Qur'ān, Vol. 3, Ed. Jane Dammen McAuliffe, Leiden: Brill, 2002.
- Lewis, B., The Crisis of Islam: Holy War and Unholy Terror, New York: Modern Library, 2003.
- Nöldeke, T., The History of the Qur'ān, Trans. W.H. Behn, Leiden: Brill, 2013.
- Peters, R., Jihad in Classical and Modern Islam, Princeton: Markus Wiener Publishers, 1996.
- Watt, W.M., Muhammad at Medina, Oxford: Clarendon Press, 1956.

References

- The Holy Quran.
- Asghari, Mahmoud. "Mafhum, Shakleh, Elal va Shakhesh-ha-ye Nefaq dar Sure-ye Monafiqun az Tafsir-e Maqam-e Moazzam-e Rahbari" (The Concept, Structure, Causes, and Characteristics of Hypocrisy in Surah al-Munafiqun Based on the Interpretation of the Supreme Leader). *Pazhuhesh-haye Ejtemaei-ye Eslami* (Islamic Social Studies), no. 92, 1390 SH (2011 CE).
- Barati, Hosayn, et al. "Mafhum-Sazi-ye Jihad dar Quran-e Karim va Tamayoz-e Manaei-ye An ba Qetal (ba Takiid bar Ayat-e 73 Sure-ye Tobe)" (Conceptualization of Jihad in the Holy Quran and Its Semantic Distinction from Qital, with Emphasis on Verse 73 of Surah al-Tawbah). *Pazhuhesh-haye Zaban-Shenakhti-ye Quran* (Quranic Linguistic Studies), vol. 14, no. 1, 1404 SH (2025 CE).
- Cook, D., *Understanding Jihad*, Berkeley: University of California Press, 2005.
- Fakhr al-Razi, Muhammad ibn Umar. *Mafatih al-Ghayb* (al-Tafsir al-Kabir) (The Keys to the Unseen [The Great Commentary]). Beirut: Dar Ihya al-Torath al-Arabi, 1420 AH (1999 CE).
- Firestone, Reuven, *Jihad: The Origin of Holy War in Islam*, Oxford University Press, 2002.
- Hosseini Khamenei, Seyyed Ali. "Bayanat dar Didar ba Asatid-e Daneshgah-ha" (Statements at the Meeting with University Professors). 11/04/1393 SH (2 July 2014 CE). Information Website of the Office for the Preservation and Publication of the Works of Ayatollah al-Uzma Khamenei (Khamenei.ir).
- Hosseini Khamenei, Seyyed Ali. "Bayanat dar Didar ba Masulan-e Nezam va Mehmanan-e Konferans-e Vahdat-e Eslami" (Statements at the Meeting with Officials of the Islamic System and Guests of the Islamic Unity Conference). Information Website of the Office for the Preservation and Publication of the Works of Ayatollah al-Uzma Khamenei (Khamenei.ir), 1398 SH (2019 CE).
- Hosseini Khamenei, Seyyed Ali. "Bayanat dar Didar-e Farmandehan-e Niru-ye Havai" (Statements at the Meeting with Air Force Commanders). 16/11/1402 SH (5 February 2024 CE). Information Website of the Office for the Preservation and Publication of the Works of Ayatollah al-Uzma Khamenei (Khamenei.ir).
- Hosseini Khamenei, Seyyed Ali. *Tafsir-e Sure-ye Saff* (Commentary on Surah al-Saff), 3rd ed. Tehran: Entesharat-e Enghelab-e Eslami, 1402 SH (2023 CE).
- Hosseini Khamenei, Seyyed Ali. *Tarh-e Kolli-ye Andishe-ye Eslami dar Quran* (The General Outline of Islamic Thought in the Quran). Tehran: Entesharat-e Sahba, 1392 SH (2013 CE).
- Ibn Manzur, Muhammad ibn Makram. *Lisan al-Arab* (The Language of the Arabs). Beirut: Dar Sader, 1414 AH (1993 CE).

- Khadduri, M., *War and Peace in the Law of Islam*, Baltimore: Johns Hopkins Press, 1955.
- Landau Tasseron, E., Jihad, In *Encyclopaedia of the Qur'ān*, Vol. 3, Ed. Jane Dammen McAuliffe, Leiden: Brill, 2002.
- Lewis, B., *The Crisis of Islam: Holy War and Unholy Terror*, New York: Modern Library, 2003.
- Mohammadi Majd, Ahmad. "Barresi-ye Ayat-e Jihad va Naqd-e Didgah-e Bazi Mostashreqan" (An Examination of the Verses on Jihad and a Critique of the Views of Some Orientalists). *Tahqiqat-e Qorani va Hadithi* (Quranic and Hadith Research), year 6, no. 10, 1403 SH (2024 CE).
- Moradkhani, Ahmad. "Naqd va Barresi-ye Maqale-ye Jihad az Dayerat al-Maarif-e Quran-e Leiden" (A Critique and Review of the Article "Jihad" from the Encyclopedia of the Quran of Leiden). *Quran-Pajuheshi-ye Khavarehshenasan* (Quranic Studies of Orientalists), vol. 5, no. 8, 1389 SH (2010 CE).
- Mostafavi, Hasan. *al-Tahqiq fi Kalamat al-Quran al-Karim* (An Investigation into the Words of the Holy Quran). Beirut: Dar al-Kotob al-Elmiyeh, 1430 AH (2009 CE).
- Motahari, Morteza. *Jihad (Jihad)*. Tehran: Entesharat-e Sadra, 1390 SH (2011 CE).
- Nöldeke, T., *The History of the Qur'ān*, Trans. W.H. Behn, Leiden: Brill, 2013.
- Peters, R., *Jihad in Classical and Modern Islam*, Princeton: Markus Wiener Publishers, 1996.
- Ragheb Esfahani, Hosayn ibn Muhammad. *al-Mofradat fi Gharib al-Quran* (The Vocabulary of the Words of the Quran). Damascus-Beirut: Dar al-Elm, al-Dar al-Shamiyeh, 1412 AH (1991 CE).
- Rezaei Haftador, Hasan. "Naqd-e Ara-ye Firestone Darbare-ye Jihad" (A Critique of Firestone's Views on Jihad). *Quran, Feqh va Hoquq-e Eslami* (Quran, Jurisprudence, and Islamic Law), year 2, no. 4, 1395 SH (2016 CE).
- Sarparast Sadat, Seyyed Ebrahim. "Bayesteh-ha-ye Hefz-e Nezam dar Andishe-ye Siasi-ye Ayatollah Khamenei" (Requirements for Preserving the Islamic System in the Political Thought of Ayatollah Khamenei). *Rahyaf-e Enghelab-e Eslami* (Approach to the Islamic Revolution), no. 54, 1400 SH (2021 CE).
- Tabarsi, Fazl ibn Hasan. *Majma al-Bayan li Olum al-Quran* (The Comprehensive Exposition of the Sciences of the Quran). Tehran: Entesharat-e Naser Khosrow, 1372 SH (1993 CE).
- Tabatabai, Seyyed Muhammad-Hosayn. *al-Mizan fi Tafsir al-Quran* (The Balance in the Interpretation of the Quran). Qom: Daftar-e Entesharat-e Eslami-ye Jame-ye Modarresin-e Howzeh-ye Elmiye-ye Qom, 1417 AH (1996 CE).
- Watt, W.M., *Muhammad at Medina*, Oxford: Clarendon Press, 1956.